

Hazar Kağanlığı'nda Tarım: Bulgar Çiftçiler

Agriculture in the Khazar Khaganate: Bulgarian Farmers

Meltem AKINCI¹

ÖZ

Yerleşik yaşam tarzının en önemli mihenk taşlarından biri olan tarım, Türklerin de uğraş verdiği iş kollarından birini oluşturmaktadır. Fakat coğrafi şartların özellikleri tarımsal aktivitelerin bölgeden bölgeye farklı yoğunlukta gerçekleşmesine neden olmuştur. Bu sebeple Türk tarihinde tarımda uzmanlaşmaya gidilmesi daha çok Orta Çağ Doğu Avrupa Türk tarihinde gözlemlenmiştir. Zira bölge bulunduğu alan itibarıyla hem iklimsel hem de fiziksel yapısıyla tarıma daha elverişli bir konumdadır. Doğu Avrupa Türk devletlerinden biri olan Hazar Kağanlığı, hâkim olduğu coğrafyanın genişliği dolayısıyla farklı kültürden ve milletten birçok halkı tek çatı altında toplamayı başarmıştır. Bu halklardan biri olan Bulgarlar, Türk yaşam tarzının gerekliliği dolayısıyla çoğunlukla hayvancılıkla uğraşsa da Saltovo–Mayatsk kültür dairesi içerisinde tarımla da haşır neşir olmuşlardır. Hayvancılıkla uğraşan Bulgarlar, hem kendilerine has becerilerini hem de bölgedeki yerli halkın becerilerini harmanlayarak zamanla tarımsal faaliyetlerde sivrilmişlerdir. Hatta daha sonraki süreçte bu becerilerini göç ettikleri sahalara da (Orta İtil–Tuna) taşımışlardır. Orta Çağ'a ait yazılı kaynaklar ve özellikle XX. yüzyılda Ten (Don) civarında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar Bulgarların başını çektiği Hazar Kağanlığı tarım kültürü hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bilgiler sayesinde tarımın hangi dallarıyla uğraşıldığı ve kullanılan tarım aletlerinin neler olduğu ortaya çıkmaktadır.

Anahtar kelimeler: Hazar Kağanlığı, Bulgarlar, Türklerde Tarım, Tarım Kültürü, Saltovo–Mayatsk

ABSTRACT

Agriculture, one of the most important building blocks of the sedentary lifestyle, is one of the business lines that Turks also deal with. However, the characteristics of the geographical conditions caused the agricultural activities to take place at different intensity from region to region. For this reason, specialization in agriculture was observed in the Middle Ages Eastern Europe Turkic history. Because the region is in a more suitable location for agriculture with its climatic and physical structure. Khazar Khaganate, one of the Eastern European Turkish states, managed to gather many people from different cultures and nationalities under its dominance due to the wide geography it dominates. Although Bulgars, one of these peoples, are mostly engaged in animal husbandry due to the necessity of the Turkish lifestyle, they have also been involved in agriculture within the Saltovo–Mayatsk cultural circle. Bulgars, who we are interested in animal husbandry, have come to the fore in agricultural activities over time

¹Sorumlu yazar/Corresponding author:

Meltem Akinci (Doktora Öğrencisi),
Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Tarih Ana Bilim Dalı, Antalya, Türkiye
E-posta: mlm.akinci@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-0807-1113

Başvuru/Submitted: 14.09.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
15.10.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
15.01.2021

Kabul/Accepted: 17.02.2021

Online Yayın/Published Online: 05.04.2021

Atıf/Citation: Akinci, Meltem. "Hazar Kağanlığı'nda Tarım: Bulgar Çiftçiler." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 31, 1 (2021): 15-32.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.794511>

by combining both their unique talents and the skills of the inhabitants of the region. Even in the later process, they transferred these skills to the fields (Middle Volga–Danube) they migrated to. Written sources belonging to the Middle Ages and especially archaeological excavations around Don (Ten) in the 20th century provide important information about the Khazar Khaganate agricultural culture led by the Bulgarians. Thanks to this information, it is revealed which branches of agriculture are concerned and what agricultural tools are used.

Keywords: Khazar Khaganate, Bulgars, Agriculture in Turks, Agricultural Culture, Saltovo–Mayatsk

EXTENDED ABSTRACT

Khazar Khaganate, one of the important Turkic states established in the Eastern European geography from the 7th century to 10th century, comes to the forefront in the history scene from various angles. The most well-known of these is that they have adopted Judaism and have managed to keep the trade route active along the north line of the Silk Road for centuries thanks to the policy of “Pax Khazarica” they have implemented. However, the issue that needs to be emphasized about this state structuring and that has led to the prominence different from other Turkic state structures is that many different business lines are lived in the land of Khaganate. Undoubtedly, the fact that the geography of Khanate has spread over a wide area behind this situation has a great effect. In addition, the interaction of sedentary and nomadic peoples with different lifestyles contributed to the formation of new cultural forms.

Here, the heritage of the region’s autochthonous and newly arrived residents around Don is called Saltovo–Mayatsk culture. It is not possible to attribute this culture to the Turkic-languages Khazarians. Because in this cultural circle, Turkic language peoples such as the Alans, Slavs and Bulgars or Ogurs formed an intricate structure. Saltovo–Mayatsk agricultural culture also displays an intricate structure. However, under the Khaganate rule, Bulgarian tribes engaged in agriculture come to the fore among other peoples of Turkic language. Especially archaeological materials shed light on the contribution of Bulgarian tribes to the culture of Saltovo–Mayatsk. There are many different reasons for Bulgarian tribes to start dealing with agriculture: acquaintance with settled tribes such as Slav, Göktürk heritage, geographical and climatic conditions. In addition, the long-standing conflict of the Bulgarian tribes with the Khazarian administration or the endless struggle of the Khazarians with the Arabs caused immigration had a great impact on the change of their lifestyle.

Don and its tributaries, Azov and partly Crimea are among the most important locations where Bulgarian tribes are observed within the Saltovo–Mayatsk culture. In this area, as well as their nomadic and fixed settlements, agricultural cultures were also discovered at certain points. Of course, the production of crafts, which is connected with the agricultural culture. According to the written and archaeological sources, most of the land was cultivated for cereals, and ploughs and anchors in different forms were encountered while the soil was cultivated. Plow, sickle and scythe were also discovered for product harvest. Among the other archaeological finds are millstones for processing the crops and granaries for food storage. Viticulture, one of the oldest forms of agriculture in the region, has also been one of the fields of activity of Bulgarian farmers.

These agricultural products are not only produced for the domestic market, but also the shares are transferred to the Khaganate and the exports are made. Traces of the agricultural skills acquired by the Bulgars in the Saltovo-Mayatsk culture were also observed in the Danube and Volga fields in the following period. Even the agricultural skills gained in the Khazar lands played a significant role in the rapid adaptation of the Bulgars who migrated to the Middle Volga to the settled life. Analysis of agricultural materials or ceramic pots discovered in connection with migrations from the 7th century to 10th century in archaeological research on the Volga Bulgars lands sheds light on the similarity of these finds with the Saltova-Mayatsk culture. For this reason, just like in the Caspian lands, the development of Volga–Kama urbanism is directly proportional to the increase of fixed settlements that occur in connection with agricultural activities. In other words, as the Bulgars interest in agriculture played a decisive role in the development of crafts and trade, it also formed an important building block of the cities they will establish in the future.

Giriş

VII-X. yüzyıllar arasında Kafkaslardan Özü'ye (Dnyeper) uzanan sahada bir yay gibi uzanan Hazar Kağanlığı bölgenin siyasi, ekonomik ve kültürel gelişiminde önemli rol üstlenmiştir. Batı Göktürk mirası üzerine teşkilatlanan Hazar Kağanlığı, hâkim olduğu sahanın genişliğinden ötürü çok sayıda etnik unsuru da bünyesinde barındırıyordu. Bununla birlikte bu durum, bünyesinde barındırdığı halklar arasında kültürel etkileşim imkânı da vermiştir. Özellikle Ten'in (Don) batısında bulunan yerleşik Slavlarla tanışıklık, göçer kültürün yerleşik yaşam tarzını benimsemesinde etkili olmuştur. Fakat bu, onların yaşam tarzlarını değiştirmelerinde yegâne etken elbette değildir. Bu değişimin ardında başta, coğrafi olmak üzere ekonomik ve siyasi şartlar yatmaktadır.

Hazar Kağanlığı'nın hükmettiği coğrafyanın çok geniş olması ekonomisinin de bir o kadar çeşitli olmasına neden olmuştur. Başlıca ekonomi kollarından biri olan tarım da iklime ve coğrafya şartlarına göre değişiklik arz etmiştir. Bu sebeple çalışmamızda daha çok Bulgarlar başta olmak üzere Türklerin meskûn olduğu coğrafyada gerçekleştirilen tarımsal faaliyetler üzerinde durulacaktır. Bunu yaparken de bazı yerleşimleri temel alarak ayrıntılı olarak değil de genel olarak tarım kültürü hakkında bilgi vereceğiz.

Hazar Kağanlığı'nda Tarım Kültürü

Bilindiği gibi VIII-IX. yüzyılda Ten ve Azak çevresinde yaşamış ve yüksek kültür seviyesine ulaşmış sakinlerin tüm mirasına arkeologlar tarafından Saltovo-Mayatsk kültürü denilmiştir.¹ Bu isimlendirmenin sebebi kültür emarelerinin (yerleşim ve mezarlar) bulunduğu Ten çevresindeki Mayatsk ve Saltovo yerleşim adlarından gelmektedir. XIX. yüzyılda Ten'in sağ kıyısı boyunca ve nehrin diğer kollarında bu kültüre ait kalıntılara rastlanılmıştır.² Hazar Kağanlığı'nın bileşiminde yer alan halklar bölgede gerçekleştirilen kazılar sayesinde belirlenebilmektedir. Bu sebeple Saltovo–Mayatsk bileşenin incelemesinde de belirli ayrımlar (Harita 1) üzerinde durulmuştur. M. İ. Artamanov bu kültürü orman-bozkır (Saltovo–Mayatsk) ve bozkır (Aşağı Ten) olarak iki kısma ayırır. Bunlardan ilki Ten'in orman-bozkır bölgesinin en kuzeyini ilgilendirir ki daha çok Alanların kendilerine özgü karakterlerini açığa çıkaran buluntulara ev sahipliği yapanların yer aldığı orman-bozkır kısmıdır.³ İ. İ. Lyapuşkin de orman–bozkır Alanlara, bozkır ise Bulgarlara atfetmiştir.⁴ Büyük Bulgar Kağanlığı'nın ve Batbayan'ın Kara

1 S. A., Pletneva, *Ot koçeviy k gorodam. Saltovo-mayatskaya kul'tura*, Moskva: İzd. Nauka, 1967, 3-4.

2 Pletneva, *Ot koçeviy k gorodam. Saltovo-mayatskaya kul'tura*, 3.

3 M. İ. Artamonov, "Sarkel i nekotorie drugie ukrepleniya v severo-zapadnoy Hazarii", *Sovetskaya arheologiya*, VI (1940), 130-164.

4 İ. İ. Lyapuşkin, "Pamyatniki saltovo-mayatskoy kul'turu v bassejne r. Dona", *Trudi Volgo-Don'skoy arheologičeskoj ekspeditsii: material i issledovaniya po arheologii SSSR*, Moskva, No: 62 (1958), 146.

Bulgarlarının atalarının⁵ bulunduğu Aşağı Kuban ve Azak çevresinde Bulgarların çoğunluğu yaşamıştır. Ten'in orman-bozkır bölgesinin kuzeyinde ve batısında ise Slav halklar, Vyatiçler, Severyanlar ve Polyanlar yer almıştır.⁶

İ. L. İzmaylov'un üzerinde durduğu gibi Doğu Avrupa'da bulunan konargöçer halkların ilk olarak sabit göçler yapan hayvan yetiştiricileri olduğu düşünülüyordu. Bazılarına göre bunlar Alanlar, Bulgarlar ve Hazarlardı. Fakat göçebelik ve yarı göçebelik modellerinin incelenmesi hem de yazılı ve arkeolojik verilerin analizi Hazar ekonomisinin sadece ve sadece hayvan yetiştiriciliğine dayanmadığını göstermektedir.⁷ Hazar ekonomisi ile ilgili verilerin kapsamlı analizi, Hazar ekonomisinin temelini bağcılık gibi özel türlerin de olduğu gelişmiş tarıma, çeşitli zanaat türlerine, hayvan yetiştiriciliğine ve hem ulusal hem de uluslararası yürütülen ticarete dayandığını göstermektedir.

Hayvancılığın Türk halkları arasında önemli bir yeri teşkil ettiği arkeolojik verilerle doğrulanmaktadır. Arkeolojik araştırmalar VIII-IX. yüzyılda Ten Havzası'nda ve Azak çevresinde yarı göçebe ve göçebe halkların yaşadığı ile ilgili bilgiler vermektedir. Nehir kıyısı ve büyük sel yarıkları boyunca kısa süreli yazlık ve kışlık obalar kurulmuştur. S. A. Pletneva'ya göre konargöçerlerin bu tarz nehir kıyılarına yerleşmelerinin birkaç sebebi vardır. Ana sebeplerden birini nehir kenarlarında bulunan otların sürüler için oldukça besleyici olması oluşturmaktadır. Bu çayırlar hem yaz hem de kış boyunca (karın altında) oldukça elverişli bir ortam sağlamıştır. Bu sebeple nehir kenarları sadece yazlık amaçlı kullanılmamış, sabit yerleşim alanlarından da oluşmuştur. Aynı zamanda bu alanlar hayvanların ve insanların su ihtiyacını karşılamış, balık gibi canlı rezervleri ile konargöçerlerin hayatını idame ettirmesine yardımcı olmuştur. Azak'ın doğu çevresindeki konargöçerlerin konak yerleşimleri genellikle sabit olmamış, yıldan yıla değişmiştir. Örneğin Azak civarında Taganrog kıyısındaki bir oba yerleşimi S. A. Pletneva'nın altını çizdiği gibi oldukça ilginçtir. Burada hayvanlar için otlak alan sadece ilkbaharda (Nisan'ın sonunda Haziran'ın ortasına kadar) oldukça zengin olmuştur. Temmuz ve Ağustos'ta bölge neredeyse çölü anımsatmıştır. Konargöçerler bahar aylarında sürülerini buraya getirmişler ve balık avlamışlardır.⁸ Sürü otlatma adına gerçekleştirilen uzun mesafeler göz alındığında, göçebe ekonomisinin zahmeti de açığa çıkmaktadır.

-
- 5 K. Porphyrogenetos Hazarlarla yürütülen ilişkilerde arabulucu rolü üstlenen Kara Bulgarlardan bahsetmiştir: C. Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Eng. Trans. by R. J. Jenkins, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington 1967, 65. Artamanov'a göre Kara veya Kuban Bulgarları Hazar Kağanlığı bünyesinde yer almakla birlikte bağımsız hareket etmişlerdir. Bu sebeple komşuları bu Bulgarları müstakil bir devlet olarak görmüştür. Dt.Bl. Bk.: M. İ. Artamanov, *Hazar Tarihi*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2008, 490-491.
- 6 E. P. Kazakov, "Problemi stanovleniya Saltovo-mayatskoy kul'turi", *VII Halikovskie Çteniya srednevekovie arheologičeskie pamyatniki Povolj'ya i Urala: problemi issledovaniy, sohraneniya i muzeefikatsii. Materiali vsrossiyskoy naučno-praktičeskoj konferentsii, posvyaşennoj 50-letiyu Bilyarskoy arheologičeskoj ekspeditsii*, No:1 (2017), 157.
- 7 İ. L. İzmaylov, "Stanovlenie Voljskoy Bulgarii: ot plemeni k gosudartsvu", *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2 (12), 2012, 226.
- 8 Pletneva, *Ot kočeviy k gorodam. Saltovo-mayatskaya kul'tura*, 13-15.

Konargöçerlerin kullandığı bu sabit ikametlerin oluşması ile ilgili çeşitli varsayımlar yapılabilir. Konargöçerlerin Ten'in kuzey bölgesine yerleşmesine iki faktörün hizmet ettiği düşünülmektedir. Bunlardan ilkinin coğrafya teşkil etmiş, orman-bozkır bölgesi göçer halkların ekonomisi için oldukça fayda sağlamıştır. İkinci rolü çiftçi Slavlarla tanışıklık oynamıştır. Göçerler, Slav yerleşim yerlerine yaklaştıkça tarımsal yerleşik yaşam tarzının avantajlarını öğrenmişler ve bu da onların yerleşik yaşama geçişlerini hızlandırmıştır.⁹

V. S. Flerov da Hazar topraklarında klasik bir göçer yaşam tarzının geçerli olmadığını, mevsimsel uzak hayvan yetiştiriciliği şeklinde yarı göçer bir yaşam tarzının olduğu belirtmektedir. Doğu Avrupa'nın güney bozkırlarında Hazar Kağanlığı çatısı altındaki boyların göreceli olarak barış içinde bir arada bulunmaları, konargöçerlerin bölgelerinin net olarak belirlenmesi ile mümkün olmuştur. Hazar topraklarında ve sonrasında İtil-Kama bölgesinde ayrı boylar ve grupların kendilerine ait ekilebilir, bozkır, çayır, orman arazileri, nehirleri ve diğer su kaynakları olmuştur. Flerov, yukarıdaki ifadesine ek olarak ya da sonuç olarak Hazar Kağanlığı'nın bahsi geçen ekonomi temelinde koşullu erken devlet tipinin yerleşik bir oluşumu olarak ortaya çıktığı, sonrasında ise tamamen gelişmiş kendi kendine yeten ekonomisi ile temel ve maddi kültür yarattığı sonucuna varmıştır.¹⁰

L. N. Gumilev'e göre Hazarların bulunduğu topraklar başta İtil Deltası olmak üzere aslında hayvan yetiştiriciliği için çok uygun değildir. Yaz aylarında sürüleri beslemek için uygun çayır olsa da kışın ancak saman stoğu ile bu iş kolunun devamlılığı sağlanabilmektedir. İtil Deltası'nın sakinleri bu sebeple daha çok balıkçılık ve tarımla haşır neşir olmuştur. Elbette ki hayvancılık Türklerin uğraş verdiği başlıca geçim koludur, fakat yerleşikliği ve tarımla uğraşmanın savaşıklık özelliğini yitirdiği söylenemez.¹¹ Örneğin tarımla uğraşan İtil sakinleri Rusların askeri seferlerini başarılı bir şekilde püskürtmeyi başarmıştır.¹² Savaş için gerekli olan para ihtiyacı uzun vadede göçebe hayvancılıktan ziyade yoğun tarım işleyişi ile elden edilen ürünler vasıtasıyla karşılanmıştır.

Hazar Kağanlığı idaresinde bulunan halkların da yukarı bahsi geçen sisteme dâhil olduğu ve tarım, zanaat gibi üretim biçimlerini benimsetip geliştirdiği varsayımı yapılabilir. Hatta bu husus varsayımdan öte arkeolojik kanıtlar çerçevesinde bir gerçeği oluşturmaktadır. Hazar çatısı altında yaşayan Bulgar daha doğrusu Ogur boyları aynı şekilde gelişmiş bir tarım, zanaat ve hayvancılık kültürüne sahip olmuştur. Bu hususta T. Noonan, Hazar ekonomisinin çeşitliliğine vurgu yapar. Peçenekler göçebe, Burtaslar ve Bulgarlar yerleşik yaşam süren tarım ve hayvancılıkla uğraşan halkları nitelerken, Slavlar tarımla uğraşmıştır. Bunun için ona göre Hazar Kağanlığı'nın ekonomisini anlamak için, Hazar birliğine dâhil olan her bölgenin ekonomisi ayrı ele alınmalıdır. Zira kaynaklar 25'ten fazla belki de 40 kadar farklı halkın Hazar hâkimiyeti altında yaşadığını vurgulamaktadır.¹³

9 Pletneva, *Ot kočeviy k gorodam. Saltovo-mayatskaya kul'tura*, 20.

10 V. S. Flerov, "Tri problemi v istorii Hazarskogo kaganata", *Saltovo-Mayats'ka arheologična kul'tura*. Harkov (2011), 100.

11 L. N. Gumilev, *Otkritie Hazarii*, Moskva: Algoritm, 2007, 149.

12 Mesudi, *Muruc Ez- Zeheb*, Çeviren Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2004, 75.

13 T. S. Noonan, "Some Observations On The Economy Of The Khazar Khaganate", *The World of the Khazars*, Leiden-Boston: Brill, Vol. 17 (2007), 208-209.

Hazar Kağanlığı çatısı altında gerçekleştirilen tarım hem yazılı hem de arkeolojik kaynaklarla doğrulanmaktadır. Doğulu kaynakların analizini yapan T. M. Kalinina'ya göre yazılı kaynaklar temel alındığında Hazar nüfusunun ekonomisinin salt göçebeliliğe dayandığı söylenemez. Zira bunlarda çok kısa bir süre için Hazarlara boyun eğen ve nüfusun çoğunluğunu oluşturmayan Peçenekler haricinde, Hazar nüfusunun veya ikincil halkların göçebe hareketine dair doğrudan bir kanıt yoktur.¹⁴ Ortaçağ'a ait bir dizi yazılı kaynak Hazarlarda ne denli gelişmiş bir tarım kültürü olduğuna dair bilgi vermektedir. Bunlardan biri ve belki de en önemlisi X. yüzyılda yaşamış İslam coğrafyacısı İstahri'dir. O, İtil kentinden bahsederken ahalinin tarlalarının dağılık olduğundan, halkın yaz aylarında ziraat yapmak için kentten 20 fersah uzaklaşıp mahsullerini nehrin kıyısında ve bozkırlarda topladıklarından bahseder. Daha sonra mahsullerin arabalarla veya nehir yollarıyla taşındığını, pirincin bol olduğunu (arkeolojik veriler henüz doğrulamasa da) aktarır.¹⁵ Bu haberde Hazarların sadece nehir kenarlarında sürülmüş tarlalarının olmadığı verimli sahalarda da çiftçilikle uğraştığı görülmektedir. Arkeolojik araştırmalar bu haberleri doğrular niteliktedir. Astrahan'ın 36 km. aşağısında Samosdelka köyü yanında ve İtil Delta'sında bulunan VIII-X. yüzyıllara uzandığı ve İtil'in kalıntılarını teşkil ettiği düşünülen (Hazarlarla ilişki olan Saltovo–Mayatsk tarzı seramiklerin analizi neticesinde) müstahkem Samosdel'sk yerleşiminin alt katmanlarında göçerler için karakterize edilen yurt tipi yapılar saptanmıştır. Bölgede keşfedilen seramik formların, İtil Bulgar seramikleri ile aynı formlarda olması¹⁶ Aşağı İtil ve Orta İtil'in kültürel temaslarının devam ettiğini göstermektedir. Arkeolojik araştırmalar büyük ihtimalle Bulgarların da bulunduğu Samosdel'sk sakinlerinin tarımla uğraştığını göstermektedir. Zira çukurlarda ve bazı kaplarda darı tohumu, kavun ve karpuz çekirdeği, şeftali giliği keşfedilmiştir.¹⁷

İstahri yukarıdaki haberlere ek olarak Semender kentinden bahsederken, bölgede 4000'den fazla bağ olduğunu ve bağların çoğunluğunu da üzümün teşkil ettiğini aktarır.¹⁸ İstahri'nin bu haberleri İbn Havkal'ın¹⁹ ve Gerdizi'nin²⁰ haberlerinde de geçmektedir. El-Belhi, İtil ve Derbent arasında bulunan Semender kentinde Serir sınırına uzanan yaklaşık 4000 üzüm bağınının bulunduğu, meyveler arasında da en çok üzüme rastlanıldığı aktarmıştır.²¹ Mukaddesi ise İtil'de hükümdarın sarayından nehre açılan kırların sert ve kurak olup, burada yiyecek ve meyve

14 T. M. Kalinina. "Ekonomika i zanyatiya naseleniya Hazarii", *Hazariya v krosskul'turnom prostranstve: istoričeskaya geografiya, krepostnaya arhitektura, vibor veri*, Moskva, 2014, 35.

15 R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: TTK Basımevi, 2001, 158.

16 P. V. Popov, "Predvaritel'nie itogi izučeniya keramiki Samosdel'skogo gorodişa". *Samosdel'skoe gorodişe: voprosi izučeniya i interpretatsii. Sbornik naučnih statey*. Otv. red. D. V. Vasil'yev. Astrahan: İzd. Astrahanskaya tsifrovaya tipografiya, 2011, 63.

17 E. Zilivinskaya ve D. Vasil'yev, "Gorodişe v del'te Volgi". *Vostočnaya Kolleksiya*, No. 2, 2006, 51.

18 D. A. Hvol'son, *İzvestiya O Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu- Ali Ahmeda Ben Omar İbn Dasta, Neizvestnogo dosele Arabskogo pisatelya načala X veka, Po Rukopisi Britanskogo Muzeya*. S. Petersburg: İzd. İmperatorskoy Akademii Nauk, 1869, 62; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, 159.

19 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 166.

20 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 82.

21 Hvol'son, *İzvestiya O Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah...*, 62.

bulunmayıp ilginç bir biçimde pirincin varlığından haber verir²², fakat Semender'deki bahçelerin ve bağların altını çizer.²³ Daha sonraki süreçte Kazvini de Saksin Kenti'nin bol bulunan ağaçlarına dikkat çekmiştir.²⁴ Aslında Arap kaynakların verdiği haberler, diğer hususlarda da olduğu gibi birbirinin tekrarı şeklindedir.

Hazarlarda tarımın özellikle de bağcılığın var olduğuna dair bilgi veren diğer önemli yazılı kaynağı Hazar Kağanı Yusuf'un X. yüzyılda Endülüs'teki devlet adamı Hasday b. Şaprut'a gönderdiği mektup²⁵ oluşturmaktadır. Yusuf, İstahri'nin haberi gibi Nisan ayında bağ bahçe ile uğraşmak için kentten çıkıldığından, verimli topraklara sahip olduğundan ve çok sayıda tarlalarının, bahçelerinin ve üzüm bağlarının varlığından bahseder.²⁶ Üzüm bağlarının varlığına dair en önemli buluntulardan biri Tsimlyansk yerleşiminde keşfedilen bağ bıçağıdır.²⁷ Bu bağlar sadece Kırım, Taman adaları, Kafkas Albanyası ve Ermenistan Semender'inde değil, büyük üzüm bağlarının bulunduğu Ten kıyılarında da var olmuştur.²⁸ Örneğin yine bağcılık alanında Kağanlığın önemli noktalarından biri olan Kırım'da önemli arkeolojik keşifler yapılmıştır. Kordon–Oba'da 0.5 metre derinliklerle kazılmış bağ direklerinin izleri keşfedilmiştir. Burada yaklaşık 10. 000 üzüm asmasının yetiştirildiği hesaplanmıştır.²⁹

Yerleşimlerin ve konutların aşamalı olarak değişimi VIII. yüzyılda tüm Ten civarında göçbelerin yerleşikliğe yani tarıma geçiş süreciyle bağlantılı olmuştur. Bu sürecin devamlılığı tarımın ve zanaatın gelişimine hizmet etmiştir. Örneğin Ten ve Azak civarında keramik üretiminin ortaya çıktığı görülmektedir. Bir kural olarak çömlek ustaları yoğun olarak tarımsal bölgelerde (Örneğin Pravoberejnıy yerleşimi) görülmüştür (Resim 2).³⁰

Ten ve Hazar Kağanlığı'nın tüm halklarının tarımsal gelişim aşaması hakkında yazılı kaynaklar yukarıda bahsi geçtiği gibi değerli fakat sınırlı bilgiler vermektedir. Yazılı kaynakların bahsettiği en verimli tarımsal bölgelerden birini Aşağı İtil oluşturmaktadır. Hazar Kağanı Yusuf, mektubunda ülkesinin fazla yağmur almadığından bahsetmektedir. Noonan'a göre bu sebeple Hazar elitlerinin başkentten etrafındaki alanın İtil'in suyu kullanılarak kapsamlı bir sulama sistemi ile çok sayıda tarla, bağ ve bahçeye dönüştürüldüğünün altını çizer. Yani başkentten çevresindeki çiftliklerden Hazar elitleri tarafından üretilen mahsuller temin edilmiştir. Hazarların yönetici tabakası kağanla birlikte özellikle kendileri için tahıl, meyve ve sebze temin etmiştir.³¹

22 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 176.

23 Hvol'son, *İzvestiya O Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah...*, 63.

24 Hvol'son, *İzvestiya O Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah...*, 63.

25 Mektubun sahilliği hakkında bk. O. Karatay ve M. Duranlı, "Hazar Kağanı Yusuf'un Endülüs'e Mektubu". *Bilig*, S. 64, 2013, 200-201.

26 B. Hamidullin, "Pis'mo Yosifa. İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah. *Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*", T. II (2006) Kazan: İzd. Ruhil, 665.

27 Bağ bıçağı sırtında dikdörtgen çıkıntısı ve sap için uzun tutma yeri ile küçük türdendir. Bu tarz bıçaklar Karadeniz çevresi bağlarında eski zamanlarından beri kullanılmaktadır. Bunların en erkeni Kherson ve Pontus'ta Miladi I-II. yüzyılda görülmüştür. Bulgar köylüleri de bunları kullanmıştır.

28 Pletneva, *Ot kočeviy k gorodam. Saltovo-mayatskaya kul'tura*, 147.

29 İ. A. Baranov, *Tavrika v epohu rannego srednevekov'ya (saltovo-mayatskaya kul'tura)*, Kiev, 1990, 72.

30 Artamanov, *Hazar Tarihi*, 410-413.

31 Noonan, "Some Observations On The Economy Of The Khazar Khaganate", 215.

Başlangıçta askeri amaçlı kurulan, sonrasında ticari işlevinin artmasıyla sur dışı nüfusun genişleyerek bir yerleşim halini aldığı Sarkel'in temel uğraş alanlarından biri tarım olmuştur. Sarkel yerleşiminde gerek mimari yapılarda yer alan damgaların kökeni gerek ise mezarlardaki defin törenleri bölge sakinlerinin bir kısmının Bulgarlardan oluştuğunu göstermektedir.³² Sarkel yerleşiminde tarımın izi rahatlıkla sürülebilmektedir. Bölgedeki konutlarda farklı işleve sahip çok sayıda kuyu bulunmuştur ki konumuzla bağlantılı olarak bu kuyu formlarından birini tahıl ambarları oluşturmaktadır. Bu ambarlarda tohum, darı ve buğday keşfedilmiştir. Çukurlardaki tüm bu ürünler Sarkel halkının gelişmiş bir tarım kültürüne sahip olduğunu göstermektedir. Yine kazılarda ayrıca taş değirmenler, pulluklar, saban demirleri keşfedilmiştir.³³

Hazar başkentlerinden biri olan Semender'in tarım hayatı hakkında da yazılı kaynaklar haber vermektedir. Mukaddesi'ye göre kamışla örülmüş, sivri damlı, ağaçtan yapılmış çadır görünümlü evleriyle bu kent İtil'den daha büyüktür. En önemlisi de bol miktardaki bağları ve nar bahçeleri ile dikkat çekmektedir.³⁴ Bazı hesaplamalara göre bahsi geçen kent, Kızlar bölgesinde bulunan ve tıpkı Semender gibi nar bağlarıyla ünlü olan Terek'in aşağı akımıdır.³⁵

Hazarların ortaya çıkış sürecinde hayvancılık ve tarımla uğraşan nüfusun ilişkileri heterojen olmamıştır. Doğu Avrupa bozkırlarının Hazarlar tarafından fethi sürecinde burada yaşayan göçebeler (Ön Bulgarlar) hayvanlarından ve otlaklarından mahrum bırakılmış böylece yerleşik veya yarı yerleşik hayata geçmiştir. Bu durum göçebe hareketlilikten yarı yerleşikliğe, sonrasında da tam bir yerleşik yaşam tarzına geçişin bir nevi zorunlu gerçekleştiğinin göstergesidir.³⁶ Örneğin Hazar yönetimi altında bulunan Kırım'ın tarımsal aktivitesi hakkında arkeolojik materyaller yeterli bilgiyi sunmaktadır. Saltovo–Mayatsk kültürü yerleşim varyantlarından biri olan Kırım'da Bizans etkisi ağır olarak hissedilmiştir. Azak-Kuban bölgesindeki Bulgar boyları Kırım bozkırlarını sürüleri için kullanmaktayken, VII. yüzyıl ortalarında Hazarlara yenilince Kırım bozkırlarında mahsur kalmışlardır. Mevsimsel göç ile hayatlarını idare ettiren Bulgarlar, sürülerini yıl boyunca otlatacak araziden yoksun kalınca yerleşik bir yaşam tarzı benimsemek zorunda kalmıştır. Bu hususta L. N. Gumilev'in varsayımından yola çıkarak bazı yorumlarda bulunabiliriz. Bölgedeki Alanları, Oğuzları, Magyarlara ve Bulgarları her daim Hazarların düşmanı olarak niteleyen Gumilev, bu etnosların yaşadıkları tabiatla bütünleşerek ziraatçilikle geçimlerini sürdürdüklerini dile getirmiştir.³⁷ Alanları bir kenara koyarsak Hazar çatısı altında bulunan diğer halkların özellikle de Bulgarların, yerli komşularıyla etkileşimlerinin yanı sıra Hazar çatışmaları neticesinde yaşam tarzlarında bir değişime gittiği düşünülebilir. Zira savaşlar sebebiyle otlak alanlarının daralması ya da mevsimlik göç güzergâhlarının değişime uğraması yerleşik yaşama geçiş için zorlayıcı bir etki oluşturmuştur. Örneğin Arap-Hazar savaşlarının

32 B. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, 231.

33 Artamonov, "Sarkel i nekotorie drugie ukrepleniya v severo-zapadnoy Hazarii", 151.

34 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler...*, 177.

35 Artamonov, *Hazar Tarihi*, 511.

36 T. M. Kalinina. "Ekonomika i zanyatiya naseleniya Hazarii". *Hazariya v krosskul'turnom prostranstve: istoričeskaya geografiya, krepostnaya arhitektura, vıbor veri*, Moskva, 2014, 35.

37 L. N. Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2002, 209.

uzun sürmesi Bulgarlarla birlikte birçok halkı da bozkırdan orman-bozkır bölgesine daha sonra da Kama civarına göçe zorlamıştır.³⁸

Kırım örneğiyle devam edecek olursak, zaten var olan yerleşik kültürle birlikte Bulgar çiftçileri sayesinde tarım, Kırım'ın en önemli iş kollarından biri olmuştur. Kerç'in yanı sıra güney kıyıları ve nehir vadileri verimli hasatlara imkân tanımıştır. Önde gelen mahsulleri ise çavdar, buğday, arpa ve darı oluşturmuştur. Baranov'a göre yaklaşık 25 ailenin bulunduğu bir köyde 85. 000 kg. tahıl üretilmiştir. Onun tahminlerine göre vergiler bu miktarın yarısını alsa bile her yıl yaklaşık bir köy için 40.000 kg. tahıl ayrılabilmiştir. Bölgenin arkeolojik buluntuları arasında ise çok sayıda pulluk, çapa ya da değirmen taşı yer almaktadır. Tahminlere göre bu bölgede her Saltovo ailesi kendi tahılını üretecek yeterliliğe ve uzmanlığa sahip olmuştur.³⁹

Mayaki yerleşiminde V. K. Miheyev'in yaptığı kazılarda yine tarım kültürüne ait izler saptanmıştır. Burada yurt tipi yapılar ve sığınak tipi konutlar bulunmaktadır. Sığınak konutlar genelde dikdörtgen şeklindedir. Bu yapının duvarları plakalar ve kille kaplanmıştır, tabak şeklindeki ocakta çömlek parçaları, ocağın yanındaki çukurda ise değirmen taşı bulunmuştur. Konutta çok sayıda keramik parçası ve farklı türde ev eşyası (bıçaklar, ağırsak vs.), tırpan, döküm kalıbı keşfedilmiştir. Ambar çukurlarda sadece ürünler saklanmamıştır, ayrıca tarımsal üretim aletleri de görülmüştür. Belirtmemiz gerekir ki kompleksin hepsinde başta demir olmak üzere metaller güzel korunmuştur. Bunun için yerleşimde saban demiri, saban kulağı, orak, tırpan, metal kesmek için makas vs. keşfedilmiştir.⁴⁰

Saltovo–Mayatsk kültür dairesi içerisinde tarımda kullanılan aletler S. A. Pletneva tarafından sınıflandırılmıştır (Resim 1). Ona göre tarım aletleri iki gruba ayrılabilir: toprağı işlemek ve ürün toplamak için kullanılan aletler şeklinde. İlk gruba Sarkel, Pravoberejnoe Tsimlyanskoe (Sarkel çevresi) ve Mayaki yerleşimi kazılarında keşfedilen pulluk, demiri bıçağı girmektedir. Pulluklar ağır ve hafif olmak üzere iki tiptir. Ağır pullukların boyu 0,3 metre, genişliği ise 0, 12 metredir. Bunların kesici kısmı daima dış tarafından geniş bir şeritle korunmuştur, sapları farklı ölçülerdedir. Bu tarz pulluklar sadece geniş tarlalarda kullanılmıştır.⁴¹

Saban bıçağı Tsimlyanskoe yerleşiminde kalıcı bir şekilde korunmuştur. Pulluklar, ağırlığına göre demiri ve bıçağıyla ayrışmaktadır. Ne yazık ki pullukların ahşap kısmı günümüze kadar ulaşamamıştır, bu sebeple sadece demiri ve bıçağı hakkında bilgiye sahibi olabilmekteyiz. Ağırlığı azaltılmış tipteki demirlerin uzunluğu 0, 18 metre, genişliği ise 0,10 metredir. Bunlar her yıl nehir kenarından bulunan yerleşimlerdeki tarlaların sürüm işinde kullanılmıştır. J. N. Vijarova Bulgar sürüm aletleriyle uğraşmış ve Tuna Bulgarlarında görülen dört tip pulluk saptamıştır. En ilkel pulluk “tek yönlü, geniş diskten yapılmış hareketsiz tiptedir. Bu tip pulluklar VIII-IX. yüzyıl Ten civarı sakinleri tarafından da kullanılmıştır. Ayrıca Doğu Trakya'da

38 A. R. Muhamadeyev, “Kul'tura sel'skogo hozyastva i printsipi zemlevladieniya v Voljskoy Bolgarii doislamskogo perioda”, *Vestnik KazGUKI*, No:1 (2014), 124-126.

39 Baranov, *Tavrika v epohu rannego srednevekov'ya (saltovo-mayatskaya kul'tura)*, 15-35, 72-75.

40 S. A. Pletneva, *Oçerki Hazarskoy Arheologii*, Moskva, 1999, 69.

41 Pletneva, *Ot kočeviy k gorodam. Saltovo-mayatskaya kul'tura*, 144.

da görülmüştür. Bununla birlikte bir varsayıma göre yerleşikleşen Tuna Bulgarları pulluğu güneyli komşularından almışlardır. Ten civarı Bulgar ve Alan boyları ayrıca Artamanov'un görüşüne göre Kafkaslarla sıkı bağlarına ve buradan Ten civarına yayılmasına bakılmaksızın Tunalı komşularından pulluk almıştır. Toprağın işlenmesi için önemli olan diğer aletlerden çapa da (Tsimlyanskoe yerleşimi) günümüze ulaşmıştır. Bunların dışında bu gruba giren aletler arasında Saltovo–Mayatsk kültüründe yaygın olarak görülen çapalar yer almaktadır. Bunlar ufak dikdörtgen çapa ağzına sahiptir ve tıpkı saban demiri gibi her katakompta (daha çok Alanlara özgü) yaygın olarak görülür. Bunlardan Pravoberejnoe Tsimlyanskoe ve Sarkel yerleşiminde çok sayıda bulunmuştur. Uzun zamandır bu çapaların kollarının nasıl bir forma sahip olduğu belirsiz olmuştur. Yakın bir zamanda Dmitrovsk mezarında Г formunda yarım kol kalıntıları bulunmuştur. Bunlarla yarı sığınak, katakomp veya mezar inşa etmek için kullanılacak kil gibi maddeler oyulmuştur. Yarı sığınak konut duvarlarında özellikle de katakompların duvarlarında ve kubbelerinde kullanılan bu aletin izleri kalmıştır. Bunların genişliği sıklıkla geniş çapaların kullanıldığını göstermektedir. Bu tarz çapalar Ten ve Azak kollarından öteye de yayılmıştır. Konargöçer halklar bunları genelde mezar kazmak için kullanmıştır. Bunlar göçebe ve yarı göçebe Türk halklarının yaşadığı Orta Asya ve Sibiryası eserlerinin Saltovo–Mayatsk kültür eserlerinde yaygındır. Çapaları Kuzey Kafkasya'da Alanlar, Özü'nün solunda Slavlar ve Mordva halkları kullanmıştır. Fakat onlardaki bu çapalar yaygın olarak görülmemiştir. Fakat bahsi geçen çapalar Tuna civarı Eski Bulgarlarda, Orta İtil ve Kırım yerleşimlerinde bulunmamaktadır. Bu sebeple bu aletlere genellikle katakomp mezarların ve yarı sığınak tipi evlerin yer aldığı Ten bölgesinde rastlanıldığı söylenebilir.⁴²

İkinci yani ürün toplamak için kullanılan aletlerin başında orak gelmektedir. Oraklar Saltovo–Mayatsk eserlerinde rastlanılmış, neredeyse Miladi birinci bin yılın tüm eserlerinde ve oldukça farklı formlarda olmuştur. Tsimlyanskoe yerleşimi orakları özellikle ayırmaktadır. Burada en eski zamanlardan oldukça yakın tarihlere uzanan tüm formlara rastlanılmıştır. Orakların ağzı bazen kakmalarla kaplanmıştır. Kanca kollu, uzun hafif kavisli oraklar ekin toplamak ve kuru ot yığmak için Saltovoluların kullandığı diğer alet formlarını andırmaktadır. Tırpanlar bir kural olarak çok büyük değildir (uzunluk 25-30 cm, genişlik 2,5-3 cm, kalınlık 0,5 cm.) ve hafiftir. Bunlara aynı şekilde XI–XIII. yüzyıl Rus tarım aletlerinde de rastlanılmaktadır. V. İ. Dovjenok'un belirttiği gibi Rus tarihinde yer kaplayan pulluk, tırpan aynı vakitte Slavlarda da var olmuştur. Ayrıca Ten civarı hakkındaki söylemek gerekir ki Pravoberejnoe Tsimlyanskoe yerleşiminde rastlanan çapalar, oraklar (Resim 3) Saltovo–Mayatsk kültürünün ilk dönemine ayırmaktadır (VIII. yüzyılın sonu–IX. yüzyılın ilk yarısı).⁴³

Kimi araştırmacılar Saltovo–Mayatsk dairesi içerisindeki Bulgarların tarım aletlerinin kökenini Balkanların otokton Slav nüfusunun etkisine bağlamıştır.⁴⁴ Kağanlık sakinleri

42 Pletneva, *Ot koçeviy k gorodam. Saltovo-mayatskaya kul'tura*, 146.

43 Pletneva, *Ot koçeviy k gorodam. Saltovo-mayatskaya kul'tura*, 147.

44 V. K. Grib, "Novi materialı vidnosno rozvitku zemlerobstva u gospodars'kiy diyal'nosti naselennya Hazars'kogo Kaganatu", *Novi storinki istorii Donbasu*, Kniga 13/14 (2007), 358.

ve Severyanların tarım analizi bölgede ikamet edenler arasındaki oluşan koşullu genel bir ekonomik-kültür tipini oluşturmaktadır. Özellikle Slav-Hazar temas bölgesinin kırsal eserlerinin analizi iş araçlarının büyük bir kısmının ithal kökenli olduğunu göstermektedir. Fakat A. Z. Vinnikov'a göre bu kategorideki ürünlerin bir kısmı yerli ustalar tarafından imal edilmiştir. Yerel imalat sadece morfolojik analize dayandırılarak belirlenebilmektedir. Fakat Slav ve Kağanlık nüfusunun yerleşikliğinin farklı aşamalarda oluşu iş aletlerinin farklı görünüşte olmasına neden olmuştur. Her iki etnosun da eserlerinin pratik olarak bulunduğu Donets civarında Slavlar ve Alan-Bulgarlarla sıkı temaslar kurulmuştur. Bu suretle Saltovo-Mayatsk kültürü sakinlerinin tarım iş kolunun önemini belirlemek için temas bölgesinin ve geri kalan Slavyan Özü'nün sol kıyısının eserleriyle toprağı işleme ve ürün toplama analizinin kıyaslanması yapılabilmektedir. Özü'nün sol kıyısı sakinleri toprağı işlemek için çekim hayvanlarını kullanmış, kullanırken de raloyu (pulluğa yakın bir tarım aleti) tercih etmiştir. Buluntuların büyük kısmı VIII-X. yüzyıla tarihlendirilmektedir ve Yu. A. Krasnova'nın sınıflandırmasına göre eserler Slav orman-bozkır bölgesinde ve Saltovo-Mayatsk kültürünün halklarındır. Ekin aletlerinin gösterdiği gibi bunlar genelde Severyanlarda yaygın görülmüştür. 2011'de Sugrovo'da toprağı sürüm aletleri keşfedilmiştir. Tarlayı sürmek için gerekli olan aletlere Jideyevsk yerleşiminden pulluk bıçağı da eklenebilir. Vereyuşkına'ya göre benzeri şeylere Hazar yerleşimlerinde de (Mayaki, Pravoberejnoe Tsimlyanskoe) karşılaşılr, fakat bıçak uzunluğu vs. dayanarak bunların da Rus topraklarından ithal edildiğini düşünmek daha uygundur. Bu suretle yine ona göre temas alanında yaşayan Romensk kültür sakinlerinin Saltovo toprakları geleneğinden etkilenmiş olması çok fazla abartılmamalıdır. Tarım aletlerinin morfolojik analizleri Severyanların tarım geleneklerinin gelişiminin kendine has olduğunu göstermektedir.⁴⁵

Tarım kültürünün Türk konargöçer yaşam tarzında pek fazla yer edinmediğini biliyoruz. Fakat Peter Golden'in ifade ettiği gibi Türklerin tarım kültürüne tamamen yabancı olduğu da söylenemez.⁴⁶ Zira Göktürk dönemine ait kurganlarda ziraat işlemlerinde kullanılan küreklere ve pulluklara rastlanılmış, Altay dolaylarında büyük sulama kanalları keşfedilmiştir.⁴⁷ Yine Saltovo-Mayatsk kültüründe yaygın olarak görülen çapa sapı-örneğin Dmitrovsk mezarında Г formunda yarım kol kalıntıları-bulunmuştur. Bu tarz ahşap kollu çapalar Kırgızlarda da yaygındır ve bu alete "kerge" demekle birlikte daha çok ağaç işleme üretiminde kullanılmıştır.⁴⁸

Hazar çatısı altında vücuda gelen Saltovo-Mayatsk kültürü sakinlerinin en önemli temsilcilerinden biri olan Bulgar boyları, bölgede yerleşik-tarım halklarının etkisi, Göktürk tarım mirası ya da coğrafi, politik şartların zorlayıcı etkisiyle oluşturdukları tarım kültürünü farklı bölgelere de taşımıştır. Bilindiği gibi VII. yüzyılın sonunda dağılan Büyük Bulgar Kağanlığı'nın mirasçılarında olan Asparuh'un Tuna'ya, Kotrag'ın ise Ten'in karşısına siyasi,

45 M. V. Veretyuşkina M. V. ve A. A. Balaşov, "Kontaktı Severyan i naseleniya severo-zapadnoy Hazarii (po materialam zemledeliya)", *Divnogorskiy sbornik: trudi muzeya-zapovednika <Dinbogor 'ye>*, Vıp:6 (2016), 211.

46 P. Golden, *Khazar Studies*, Vol. I. Budapest, 1980, 104.

47 Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 168.

48 Pletneva, *Ot kočeviy k gorodam. Saltovo-mayatskaya kul'tura*, 146.

askeri sebeplerden ötürü gerçekleştirdikleri göç⁴⁹ Saltovo tarım kültürünün de taşınmasına sebebiyet vermiştir. Çanak çömlek zanaatının tarım nüfusunun bulunduğu bölgelerde gerçekleştirildiği varsayımından yola çıkarak ortak kökene dayanan fakat batı-kuzeydoğu istikametli alanlara göç eden kardeş Bulgar boylarının mezar envanterleri önemli ipuçları sunmaktadır. İtil Bulgarlarında görülen pulluk uçları Aşağı İtil, Ten, Kuzey Kafkasların Saltovo–Mayatsk kültürü ile oldukça benzeşmektedir. Özellikle Laişevsk yerleşimindeki küçük saban demiri ve kulağı bu duruma örnek teşkil eder.⁵⁰ Yine Örneğin Bulgar boylarının İtil’e göçü ile bağlantılı olan Bol’şe Tarhansk mezar kompleksinde keşfedilen materyallere (tarım veya iş aletleri, çömlekler vd.) Tuna Bulgarlarında da rastlanılmıştır. Tüm bu keşifler Saltovo tarım kültürünün Tuna ve İtil’e taşındığının önemli birer göstergesi olmuştur.⁵¹

Sonuç

Orta Çağ boyunca Doğu Avrupa sahasında görülen Türkler kısa ya da uzun süreli devlet yapılanmaları vücuda getirmiştir. Bu devlet yapılanmaları içerisinde şüphesiz ki Hazar Kağanlığı’nın konumu oldukça başkadır. Hem Aral’dan Turla’ya kadar uzanan geniş bir sahaya hâkim olması hem de asırlar boyunca hâkim olduğu sahada çok farklı etnisiteden halkı tek bir çatı altında tutmayı başarması ayrıcalıklı konumunun en bariz örnekleridir. Bununla birlikte Hazar Kağanlığı’nın bulunduğu saha iklimsel ve fiziksel değişikliklerin çok sık yaşandığı (orman, bozkır, orman-bozkır) Doğu Avrupa’nın sahasında bulunmaktadır. Bu sebeple Kağanlık çatısı altında çok farklı iş kolları hayat bulmuş, özellikle tarımın gelişimi ile paralel olarak zanaat üretiminde uzmanlaşma gözlemlenmiştir.

Hazar Kağanlığı topraklarında tarımın varlığına ilişkin yazılı kaynaklardaki güçlü vurgular arkeolojik kazılarda ele geçirilmiş verilerle de doğrulanmakta, hatta daha başka yönlere de ışık tutmaktadır. Bu kaynakların analizi, başta bağıcılık olmak üzere tarımın çeşitli kollarının etkinliğini göstermektedir. Özellikle arkeolojik keşiflerle ortaya çıkan pulluk, tırpan, orak, çapa ve değirmen taşları, hububatın tarım hayatında önemli bir kol olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan kuyu formundaki tahıl ambarlarının varlığı halkın kışlık ürünü karşılama yanısıra artı ürün sağlanarak, ihracata yönelik üretim yapıldığının önemli bir göstergesidir. Zira aynı formda kuyulara sahip olan İtil Bulgarları da bu ambarları hem tahılları depolamak hem de depoladıkları ihtiyaç fazlası ürünleri satmak amaçlı kullanmıştır.

Hazarların tarım kültürü genellikle sabit ya da müstahkem yerleşimlerin ortaya çıkması ile bağlantılıdır. Saltovo–Mayatsk kültürü sakinlerinden olan başta Bulgarlar olmak üzere konargöçer Türk halklarının ekonomik, siyasi ya da coğrafi şartlar sebebiyle yaşam tarzlarında değişikliğe gitmesi hem iş hem de yaşam sahalarının değişmesine sebebiyet vermiştir. Hayvancılığın

49 Nikephoros, *Short History*, Trans. C. Manho, Washington, 1990, 35-37.

50 N. Halikov, “Zemledelie”, *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen s semi tomah. Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, Otv. Red. F. Huzin, T. II. Kazan. İzd. RuhİL, 2006, 237.

51 V. F. Gening ve A. H. Halikov, *Rannie Bolgarı na Volge (Bol’şe-Tarhanskiy mogil’nik*, Otv. red. N. Ya. Merpert, Moskva: İzd. Nauka, 1964, 65-66.

yanı sıra tarımı da aktif bir iş kolu haline getiren Bulgarlar, Hazar çarısı altında kentleşme temellerinin atılımını da katkı sağlamıştır. Bulgarların tarım ile uğraşmaya başlaması, zanaat ve inşa becerilerinin gelişmesine hizmet etmiştir. Bu durum Tuna ve İtil havzasında doğacak olan Bulgar devletlerinin kaderinin belirlenmesinde önemli rol oynamıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

Artamanov, M. İ. *Hazar Tarihi*, Çeviren: Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2008.

Artamonov, M. İ. “Sarkel i nekotorie drugie ukrepleniya v severo-zapadnoy Hazarii”, *Sovetskaya arheologiya*, VI (1940), 130-167.

Baranov, İ. A. *Tavrika v epohu rannego srednevekov'ya (saltovo-mayatskaya kul'tura)*, Kiev, 1990.

Constantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Eng. Trans. by R. J. Jenkins, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington 1967.

E. Zilivinskaya ve D. Vasil'yev, “Gorodişe v del'te Volgi”. *Vostochnaya Kolleksiya*, No. 2 (2006), 42-54.

Flerov, V. S. “Tri problemi v istorii Hazarskogo kaganata”, *Saltovo-Mayats'ka arheologična kul'tura*. Harkov (2011), 97-104.

Gening, V. F. ve Halikov, A. H. *Rannie Bolgari na Volge (Bol'she-Tarhanskiy mogil'nik)*, Otv. red. N. Ya. Merpert, Moskva: İzd. Nauka, 1964.

Golden, P. *Khazar Studies*, Vol. I. Budapest, 1980.

Grib, V. K. “Novi materialı vidnosno rozvitku zemlerobstva u gospodars'kiy diyal'nosti naselennya Hazars'kogo Kaganatu”, *Novi storinki istorii Donbasu*, Kniga 13/14 (2007), 356-362.

Gumilev, L. N. *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2002.

Gumilev, L. *Otkritie Hazarii*, Moskva: Algoritm, 2007.

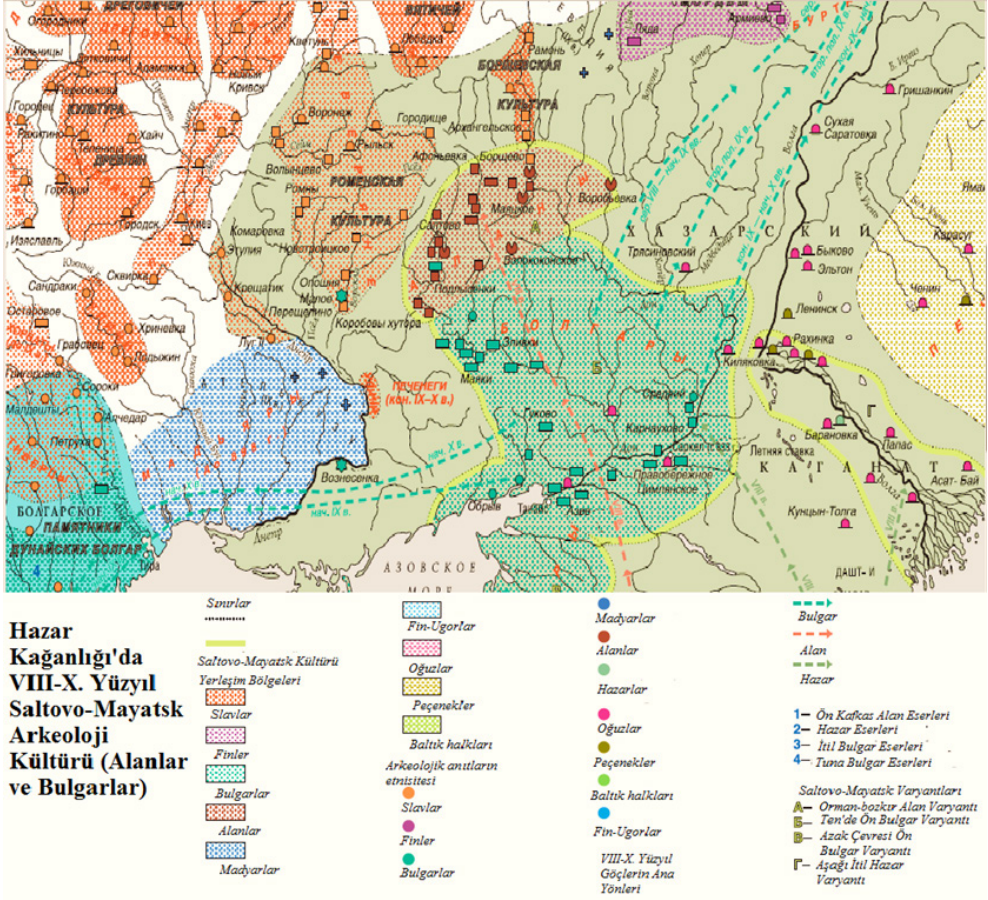
Halikov, N. “Zemledelie. İstoriya Tatar s drevneyşih vremen s semi tomah. Voljskaya Bulgariya i velikaya step”. Otv. Red. F. Huzin, T. II. Kazan. İzd. RuhİL, 2006, 236-239.

Hamidullin, B. “Pis'mo Yosifa. İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah. Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step”, T. II (2006) Kazan: İzd. Ruhil, 660-669.

Hvol'son, D. A. *İzvestiya O Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu- Ali Ahmeda Ben Omar İbn Dasta, Neizvestnogo dosele Arabskogo pisatelya naçala X veka, Po Rukopisi Britanskogo Muzeya*. S. Petersburg: İzd. İmperatorskoy Akademii Nauk, 1869.

- İzmaylov, İ. L. “Stanovlenie Voljskoy Bulgarii: ot plemeni k gosudartsvu”, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2 (12), 2012, 217-242.
- Kalinina, T. M. “Ekonomika i zanyatiya naseleniya Hazarii”, *Hazariya v krosskul'turnom prostranstve: istoričeskaya geografıya, krepostnaya arhitektura, vıbor veri*, Moskva, 2014, 32-34.
- Karatay, O. ve Duranlı, M. “Hazar Kağanı Yusuf'un Endülüs'e Mektubu”, *Bilig*, S. 64, 2013, 199-230.
- Kazakov, E. P. “Problemi stanovleniya Saltovo–mayatskoy kul'turı”, *VII Halikovskie Čteniya srednevekovie arheologičeskie pamyatniki Povolj'ya i Urala: problemi issledovaniy, sohraneniya i muzeefikatsii. Materiali vsrossiyskoy naučno-praktičeskoj konferentsii, posvyaşennoy 50-letıyu Bilyarskoy arheologičeskoj ekspeditsii*, No:1 (2017), 155-170.
- Lyapuşkin, İ. İ. “Pamyatniki saltovo–mayatskoy kul'turı v bassejne r. Dona”, *Trudi Volgo-Donskoy arheologičeskoj ekspeditsii: materialı i issledovaniya po arheologii SSSR*, Moskva, No: 62 (1958), 85-150.
- Mesudi, *Muruc Ez- Zeheb*, Çeviren Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2004.
- Muhamadeyev, A. R. “Kul'tura sel'skogo hozyastva i printsıpi zemlevladieniya v Voljskoy Bulgarii doislamskogo perioda”, *Vestnik KazGUKİ*, No:1 (2014), 124-127.
- Nikephoros, *Short History*, Trans. C. Manho, Washington, 1990.
- Noonan, T. S. “Some Observations On The Economy Of The Khazar Khaganate”, *The World of the Khazars*, Leiden-Boston: Brill, Vol. 17 (2007), 207-244.
- Ögel, B. *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Popov, P. V. “Predvaritel'nie itogi izučenıya keramiki Samosdel'skogo gorodişa”. *Samosdel'skoe gorodişe: voprosı izučenıya i interpretatsii. Sbornik naučnih statey*, Otv. Red. D. V. Vasil'yev, Astrahan: İzd. Astrahanskaya tsifrovaya tipografıya, Astrahan, 2011, 60-88.
- Pletneva, S. A. *Ot kočeviy k gorodam. Saltovo–mayatskaya kul'tura*, Moskva: İzd. Nauka, 1967.
- Pletneva, S. A. *Očerki Hazarskoy Arheologii*, Moskva, 1999.
- Şeşen, R. *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: TTK Basımevi, 2001.
- Veretyuşkina M. V. ve Balaşov, A. A. “Kontaktı Severyan i naseleniya severo-zapadnoy Hazarii (po materialam zemledeliya)”, *Divnogorskiy sbornik: trudi muzeya-zapovednika <Dinbogor'ye>*, Vıp:6 (2016), 206-220.
- Zilivinskaya, E. ve Vasil'yev, D. “Gorodişe v del'te Volgi”. *Vostočnaya Kolleksiya*, No. 2, 2006, 42-54.

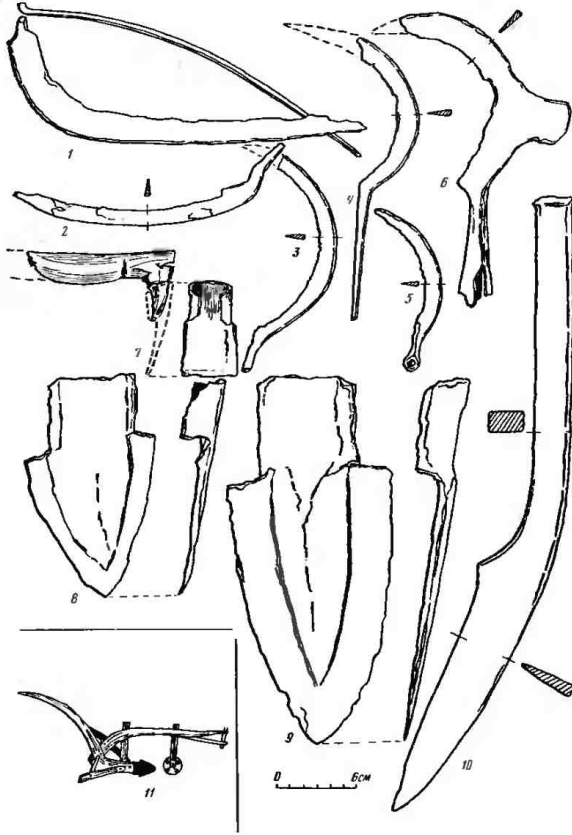
Harita

Harita 1. Saltovo–Mayatsk Kültürü Anıtları.

<https://sites.google.com/site/hazarskijinformograf/home/karty/hazarskie-karty-foto>
(Erişim Tarihi: 13. 04. 2020)

Resimler

1. Tırpan, 2-5. Orak, 6. Bağ Bıçağı, 7. Çapa, 8-9. Saban Demiri
10. Saban Kulağı, 11. Pulluk

Resim 1. S. A. Pletneva, *Ot koçeviy k gorodam. Saltovo-mayatskaya kul'tura*, Moskva: İzd. Nauka, 1967, 145.

Resim 2. Pravoberejny yerleşimi çömllekleri. M. İ. Artamanov, *Hazar Tarihi*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2008, 413.

Resim 3. Pravoberejny yerleşimi tarım aletleri. M. İ. Artamanov, *Hazar Tarihi*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2008, 412.